

Michael J. Sandel

== HET ==

**ONBEHAGEN
IN DE
DEMOCRATIE**

**DENKEN IN
TIJDEN
VAN CRISIS**

ten have

Michael J. Sandel

HET
ONBEHAGEN
IN DE
DEMOCRATIE

Denken in tijden van crisis

Vertaald door Karl van Klaveren en Indra Nathoe

th) ten have

Voorwoord bij de nieuwe editie

In de jaren sinds het verschijnen van de eerste editie van dit boek is het onbehagen in de democratie sterk toegenomen en zo acuut geworden dat er getwijfeld wordt aan de toekomst van de Amerikaanse democratie. In deze nieuwe editie, waarin we het verhaal volgen tot aan de periode van Clinton, Bush en Obama, het presidentschap van Donald Trump en de coronapandemie, probeer ik uit te leggen waarom. De eerste editie bestond uit twee delen – het ene over de Amerikaanse constitutionele traditie, het andere over het publieke debat over de economie – en liet zien hoe de publieke filosofie van het hedendaags liberalisme zich in elk van deze domeinen ontvouwde. Voor de nieuwe editie heb ik het constitutionele verhaal laten vallen en me in plaats daarvan gericht op het debat over de economie. Zien hoe deze debatten zich ontwikkelden tijdens het tijdperk van globalisering kan ons helpen begrijpen hoe we in deze riskante politieke tijd zijn beland.

Ik ben veel verschuldigd aan degenen die, na het verschijnen van *Democracy's Discontent* (*Het onbehagen in de democratie*) in 1996, op het boek hebben gereageerd. Mijn dank gaat vooral uit naar Anita L. Allen en Milton C. Regan, die een gedenk-

waardig symposium organiseerden in het Georgetown University Law Center. Dit symposium, dat werd voorgezeten door decaan Judith Arens, was een bijeenkomst waar veel grote namen aanwezig waren. Theoretici uit de rechtswetenschap en de politicologie gaven tastend en zoekend kritisch commentaar op het boek. Allen en Regan redigeerden een verzameling van deze en andere commentaren en recensies in een bundel getiteld *Debating Democracy's Discontent*, die werd gepubliceerd in 1998. Ik heb veel geleerd van deze kritische essays en ben de auteurs zeer erkentelijk: Christopher Beem, Ronald S. Beiner, William E. Connolly, Jean Bethke Elshtain, Amitai Etzioni, James E. Fleming, Bruce Frohnen, William A. Galston, Will Kymlicka, Linda C. McClain, Clifford Orwin, Thomas L. Pangle, Philip Pettit, Milton C. Regan, Richard Rorty, Nancy L. Rosenblum, Richard Sennett, Mary Lyndon Shanley, Andrew W. Siegel, Charles Taylor, Mark Tushnet, Jeremy Waldron, Michael Walzer, Robin West en Joan C. Williams.

Voor hun nuttige commentaren op de epiloog van de nieuwe editie wil ik Kiku Adatto, George Andreou en David M. Kennedy bedanken. Katrina Vassallo maakte met veel professionaliteit en zorg het manuscript persklaar. Ik ben in het bijzonder dank verschuldigd aan Ian Malcolm, mijn redacteur bij Harvard University Press, die gedurende een aantal jaren heeft geholpen bij het ontwikkelen van het idee voor deze nieuwe editie. Naast zijn uitstekende redactionele oordeel heeft Ian het wonderlijke vermogen om precies de juiste balans tussen begeleiding en geduld te vinden. Mijn zonen Adam en Aaron waren, na hun vrolijke aanwezigheid bij de eerste editie, nu ook zelf klankbord en gaven inzichtelijke kritiek op deze editie. Ik ben hun dankbaar, en vooral Kiku. Dit boek is nog steeds aan haar opgedragen.

Inleiding tot de nieuwe editie

Democratie in gevaar

Het gaat niet goed met onze samenleving¹. Een verslagen president zet een woedende menigte aan om het Amerikaanse Capi-tool te bestormen, in een gewelddadige poging om te voorkomen dat het Congres het verkiezingsresultaat vaststelt. Meer dan een jaar na het begin van het presidentschap van Joe Biden blijven de meeste Republikeinen geloven dat de verkiezingen zijn gestolen van Donald Trump. En ondanks een pandemie die meer dan een miljoen Amerikaanse levens eist, onthullen heftige debatten over mondkmaskers en vaccins hoe gepolariseerd we zijn. Publieke verontwaardiging over de moord op ongewapende zwarte mannen door de politie leidt tot een nationale afrekening met raciale onrechtvaardigheid, maar in heel Amerika vaardigen staten wetten uit die het moeilijker maken om te gaan stemmen.

Het presidentschap van Trump en de rancuneuze nasleep ervan werpen een donkere schaduw over de toekomst van de Amerikaanse democratie. Maar onze maatschappelijke problemen zijn niet begonnen met Trump en zijn ook niet afgelopen met

zijn nederlaag. Zijn verkiezing was een symptoom van gehavende sociale verbanden en de geschonden staat van onze democratie.

Al decennialang wordt de kloof tussen winnaars en verliezers steeds dieper – een kloof die onze politiek vergiftigt en ons uiteendrijft. Sinds de jaren 1980 en 1990 hebben regerende elites een neoliberaal globaliseringsproject uitgevoerd dat enorme winsten opleverde voor mensen aan de top, maar voor veel werkende mensen tot banenverlies en stagnerende lonen leidde. De voorstanders betoogden dat de winsten die de winnaars maakten, konden worden gebruikt om de verliezers van de globalisering te compenseren. Maar die compensatie is er nooit gekomen. De winnaars gebruikten hun bonussen om invloed te verwerven op hoge posities en hun winst te consolideren. De overheid was niet langer een tegenwicht voor geconcentreerde economische macht. Zowel Democraten als Republikeinen sloten zich aan bij de deregulering van Wall Street en oogstten riant bijdragen aan hun verkiezingscampagnes. Toen de financiële crisis van 2008 het systeem aan de rand van de afgrond bracht, gaven ze miljarden uit om de banken te redden, maar gewone huiseigenaren lieten ze aan hun lot over.

De woede over de financiële reddingsoperatie en het verplaatsen van banen naar lagelonenlanden voedde het populistisch protest over het hele politieke spectrum: aan de linkerkzijde de Occupy-beweging en Bernie Sanders als verrassend sterke uitdager van Hillary Clinton in 2016; aan de rechterzijde de Tea Party-beweging en de verkiezing van Trump.

Sommige aanhangers van Trump voelden zich aangetrokken tot zijn racistische uitlatingen. Maar hij profiteerde ook van woede die voortkwam uit legitieme onvrede. Vier decennia van neoliberaal beleid leidden tot een ongelijkheid in inkomen en welvaart die sinds de jaren 1920 niet meer is voorgekomen. De sociale mobiliteit stagneerde. Onder de niet-aflatende druk van bedrijven en hun politieke bondgenoten verloren de vakbonden hun macht. De productiviteit steeg, maar werknemers kregen

een steeds kleiner deel van wat ze produceerden. De financiële wereld eiste een groeiend deel van de bedrijfswinsten op, maar investeerde minder in nieuwe productieve ondernemingen dan in speculatieve activiteiten die de reële economie nauwelijks hielpen. In plaats van direct iets te doen aan de sociale ongelijkheid en de stagnerende lonen, raadden de gevestigde partijen werknemers aan om zichzelf te ontwikkelen door een universitair diploma te behalen.

Het economische beleid van Trump deed weinig voor de werkende mensen die hem steunden, maar zijn vijandige houding tegenover de elite en hun globaliseringsproject raakte bij hen wel een snaar. Zijn belofte om een muur langs de grens met Mexico te bouwen, en Mexico daarvoor te laten betalen, is daar een voorbeeld van. Zijn aanhangers reageerden enthousiast op Trumps belofte, niet alleen omdat ze geloofden dat een muur het aantal immigranten zou verminderen dat lonkte naar hun baan. De muur stond voor iets groters: het was een bevestiging van de nationale soevereiniteit, macht en trots. In een tijd waarin mondiale economische krachten beperkingen oplegden aan de Amerikaanse macht en wil, en waarin multiculturele, kosmopolitische identiteiten traditionele noties zoals patriottisme en saamhorigheid compliceerden, moest de grensmuur 'Amerika weer groot maken'. Het zou opnieuw de zekerheden onderstrepen die door de poreuze grenzen en vloeiende identiteiten van het tijdperk van globalisering in twijfel waren getrokken.

In 1996, toen de eerste editie van *Democracy's Discontent* verscheen, was de Koude Oorlog voorbij en leek Amerika's versie van het liberale kapitalisme te zegevieren als het enige systeem dat nog overeind stond. Het einde van de geschiedenis en van de ideologie leek nabij. Een Democratische president verlaagde het federale begrotingstekort om het vertrouwen van de obligatiemarkt te winnen. De economische groei was hoog en de werkloosheid laag. En toch kon men toen al, te midden van al

die vrede en welvaart, onder de oppervlakte een glimp opvangen van de zorgen die er waren omtrent het democratisch project:

Voor zover de hedendaagse politiek soevereine staten en personen ter discussie stelt, ligt het voor de hand dat dat reacties zal uitlokken van degenen die ambiguïteit willen uitbannen, grenzen willen versterken, het onderscheid tussen insiders en outsiders willen onderstrepen, en een politiek beloven die ‘ons onze cultuur en ons land teruggeeft’ en daadkrachtig ‘onze soevereiniteit herstelt’.²

De daadwerkelijke terugslag volgde twee decennia later. Maar de onvrede die leidde tot de verkiezing van Trump, werd niet weggenomen door zijn presidentschap, of door zijn nederlaag na een enkele ambtstermijn. Het onbehagen in de democratie bleef bestaan. Geteisterd door een pandemie, heftige polarisatie tussen politieke kampen, hardnekkig raciaal onrecht en vergiftigde sociale media, zijn de gevoelens van onvrede acuter dan een kwarteeuw geleden – rancuneuzer, en zelfs dodelijk.

In de jaren 1990 nam het onbehagen de vorm aan van sluimerende angsten – een groeiend gevoel dat we de controle kwijt raakten over de krachten die ons leven beheersen, en dat het morele verband van de gemeenschap aan verval onderhevig was. Terwijl de wereldeconomie steeds belangrijker werd, verloor de natiestaat, traditioneel de plaats van zelfbestuur, aan belang. De schaal van het economische leven overtrof het bereik van democratische controle.

Doordat het project van zelfbestuur aan belang inboette, verzwakte ook de band tussen burgers. Het leek niet waarschijnlijk dat globaliserende bestuurlijke instellingen de gedeelde inzichten en wederzijdse verplichtingen die democratisch burgerschap vereist, zouden cultiveren. Loyaliteit en trouw aan de natie werden uitgehold door de afnemende economische betekenis van landsgrenzen. De hoger opgeleide elite die floreerde in de nieuwe economie, ontdekte dat ze meer gemeen had met collega-

ondernemers, innovators en professionals over de hele wereld dan met hun landgenoten. Naarmate bedrijven een halve wereld verderop werknemers, en daarmee ook consumenten, konden vinden, werden ze minder afhankelijk van de mensen dichterbij huis.

Werkende mensen die voor hun levensonderhoud gebonden waren aan buurt en plaats, zagen het gebeuren. De nieuwe manier om economische activiteit te organiseren verhoogde de ongelijkheid, tastte de waardigheid van het werk aan, en holde de nationale identiteit en loyaliteit uit. Voor de winnaars was de politieke tegenstelling niet langer de tegenstelling tussen links en rechts, maar tussen open en gesloten. Degenen die vraagtekens plaatsten bij vrijhandelsovereenkomsten, de verplaatsing van banen naar lagelonenlanden en de ongebreidelde kapitaalstromen over nationale grenzen heen, werden neergezet als bekrompen, alsof verzet tegen neoliberale globalisering op één lijn stond met onverdraagzaamheid. Volgens deze logica was patriotisme een stap terug, een vlucht uit de open, conflictloze wereld die lonkte, een troost voor achterblijvers.

Ik maakte me er destijds zorgen over dat belangrijke transnationale projecten – zoals milieuakkoorden, mensenrechtenverdragen, de Europese Unie – zouden stranden, omdat ze er niet in zouden slagen de gedeelde identiteiten en burgerlijke betrokkenheid te cultiveren die nodig zijn om ze in stand te houden. ‘Mensen zullen geen trouw zweren aan grote en verre entiteiten, hoe belangrijk ook, tenzij die instellingen op de een of andere manier verbonden worden met politieke regelingen die de identiteit van de deelnemers weerspiegelen.’³ Zelfs de Europese Unie, ‘een van de meest succesvolle experimenten op het gebied van supranationaal bestuur, is er tot nu toe niet in geslaagd een gemeenschappelijk Europees identiteitsgevoel te ontwikkelen dat voldoende is om haar mechanismen van economische en politieke integratie te ondersteunen’.⁴

In 2016 schokten Britse kiezers de goedopgeleide, grootste delijke elites door de Europese Unie te verlaten. Hetzelfde ge-

beurde bij de verkiezing van Trump enkele maanden later. Brexit en de muur bij de Mexicaanse grens symboliseerden beide de reactie op een marktgestuurde, technocratische manier van regeren die had geleid tot banenverlies, loonstagnatie, toenemende ongelijkheid en het bittere gevoel onder werkende mensen dat de elite op hen neerkeek. Zowel de stemmen voor brexit als die voor Trump waren uitingen van een bezorgde poging om de nationale soevereiniteit en trots te herstellen.

Het onbehagen dat in de jaren 1990, tijdens de hoogtijdagen van de Washington Consensus, onder de oppervlakte sluimerde, kreeg nu een duidelijker gezicht en zette de reguliere politiek op zijn kop. Aanwijzingen voor de ontkrachtende effecten van het mondiale kapitalisme maakten op botte wijze plaats voor de erkenning dat het systeem was opgetuigd ten gunste van het bedrijfsleven en de rijken. De bezorgdheid over het verlies van gemeenschap maakte plaats voor polarisatie en wantrouwen.

Zelfbestuur vereist dat politieke instellingen de economische macht ter verantwoording roepen. Het vereist ook dat burgers zich voldoende met elkaar kunnen identificeren om zich betrokken te voelen bij een gemeenschappelijk project. Vandaag de dag zijn beide voorwaarden onzeker geworden.

Over het hele politieke spectrum zien we dat veel Amerikanen erkennen dat de overheid wordt gegijzeld door machtige belangen, waardoor de gemiddelde burger weinig te zeggen heeft over hoe het land wordt geregeerd. Campagnegelden en hele legers lobbyisten stellen bedrijven en rijke burgers in staat om de regels om te buigen in hun voordeel. Een handvol machtige bedrijven domineert de big tech, sociale media, zoekmachines op het internet, online retailing, telecommunicatie, de bankenwereld, de farmaceutica en andere belangrijke industrieën – ze vernietigen de concurrentie, drijven de prijzen op, vergroten de ongelijkheid en tarten de democratische controle.

Ondertussen zijn de Verenigde Staten diep verdeeld geraakt. Er woeden ‘cultuuroorlogen’ over de vraag hoe om te gaan met raciale onrechtvaardigheid; wat we onze kinderen moeten leren

over het verleden van ons land; wat we moeten doen aan immigratie, wapengeweld, klimaatverandering, vaccinweigeraars en de stroom van desinformatie die, versterkt door sociale media, de publieke ruimte vervuult. Inwoners van ‘blauwe’ en ‘rode’ staten, mensen die wonen in grootstedelijke centra en in plattelandsgemeenschappen, degenen met en degenen zonder universitaire diploma’s, leven steeds meer in gescheiden werelden. We halen ons nieuws uit verschillende bronnen, geloven in verschillende feiten en komen nauwelijks mensen tegen met meningen of sociale achtergronden die verschillen van de onze.

Deze twee aspecten van de hachelijke situatie waarin we terecht zijn gekomen – de onverantwoordelijke economische macht en de diepgewortelde polarisatie – zijn met elkaar verbonden. Beide beroven de democratische politiek van haar kracht.

De *culture wars* zijn zo controversieel, en zo onweerstaanbaar, dat ze ons ervan weerhouden om het systeem met vereende krachten te onttakelen. Degenen die deze culturele strijd aanwakkeren, zorgen ervoor dat economische regelingen van bredere bewegingen die pleiten voor hervormingen, worden genegeerd.

Het is geen wonder dat ons publieke debat zo leeg aanvoelt. Want wat doorgaat voor politiek debat bestaat vaak uit niet meer dan bekrompen technocratische praatjes die niemand inspireren, of uit scheldpartijen waarin tegenstanders elkaar voor van alles en nog wat uitmaken, zonder echt te luisteren. De felle, opgewonden toon van de nieuwsprogramma’s van de kabelzenders – om nog maar te zwijgen van de sociale media – is symptomatisch voor deze situatie.

Om de Amerikaanse democratie nieuw leven in te blazen, zullen we twee vragen aan de orde moeten stellen die de technocratische politiek van de afgelopen decennia heeft verdoezeld: Hoe reorganiseren we de economie zodanig dat ze weer geschikt wordt voor democratische controle? En hoe reconstrueren we ons sociale leven zodanig dat de polarisatie afneemt en Ameri-

kanen in staat worden gesteld om echte democratische burgers te worden?

Het ter verantwoording roepen van de economische machten en het bevorderen van burgerschap lijken misschien twee verschillende politieke projecten. Het eerste gaat over macht en instituties; het tweede gaat over identiteit en idealen. Een centraal thema van *Democracy's Discontent* is dat deze twee projecten met elkaar verbonden zijn. Het verlichten van de oligarchische greep op democratische instituties hangt af van het stimuleren van burgers om zichzelf te zien als mensen die participeren in een gedeeld openbaar leven.

Deze manier van denken gaat in tegen wat gangbaar is. Meestal zien we onszelf meer als consumenten dan als burgers. Wanneer we ons zorgen maken over machtsconcentraties van grote bedrijven, maken we ons vooral zorgen over monopolies die de prijzen opdrijven. Vertrouwen op big pharma betekent meer betalen voor medicijnen die levens kunnen redden. Minder concurrentie in het bankwezen betekent hogere kosten voor creditcards en betaalrekeningen. Als er slechts een paar grote luchtvaartmaatschappijen zijn betekent dat meer betalen om naar Cincinnati te kunnen vliegen.

Maar 'de vloek van grootschaligheid', zoals Louis D. Brandeis het noemde, is niet alleen een probleem voor de consument. Het is ook een probleem voor zelfbestuur. Als de farmaceutische industrie te machtig wordt, zal ze de hervorming van de gezondheidszorg belemmeren en aandringen op octrooibeschermt op de lange termijn, waardoor de productie van generieke geneesmiddelen en vaccins verboden wordt, zelfs tijdens een pandemie. Als de banken te groot zijn om failliet te gaan, zullen ze bezig blijven met riskante speculaties, omdat ze weten dat de belastingbetaler in de bres zal springen als het verkeerd afloopt. De banken zullen zich verzetten tegen pogingen om hun onverantwoordelijke gedrag te reguleren.

Door de hele Amerikaanse geschiedenis heen hebben politici, activisten en hervormers kritische vragen gesteld over de

maatschappelijke gevolgen van de macht van het bedrijfsleven. Zo werd de anti-kartelbeweging opgericht om de politieke macht van het grootkapitaal te beteugelen. Het afwenden van hoge consumentenprijzen was niet haar eerste zorg. Na de Tweede Wereldoorlog vervaagde dit burgerlijk motief en werden consumentenoverwegingen belangrijker.

Maar vandaag de dag herinnert de opkomst van big tech en sociale media ons eraan dat de vloek van grootschaligheid niet alleen bestaat uit hogere consumentenprijzen. Facebook is gratis. De schade die het toebrengt betreft de democratie. De enorme, ongereguleerde macht van dit medium maakt buitenlandse inmenging in onze verkiezingen mogelijk. Het faciliteert een ongefilterde verspreiding op ongekende schaal van haatzaaij, complottheorieën, nepnieuws en desinformatie. Deze verderfelijke maatschappelijke gevolgen worden vandaag de dag erkend. Minder voor de hand liggend is het schadelijke effect op onze aandachtsspanne. Het in beslag nemen van onze aandacht, het verzamelen van onze persoonlijke data, en de verkoop daarvan aan adverteerders die ons advertenties voorschotelen die aansluiten op onze smaak, bedreigt niet alleen onze privacy. Het ondermijnt ook de geduldige, ongestoorde houding ten opzichte van de wereld, die vereist is voor democratisch overleg.

We zijn niet gewend om aandacht te besteden aan de gevolgen van economische macht voor het burgerschap van mensen. Onze debatten over economisch beleid gaan voor het grootste deel over economische groei en in mindere mate over verdelende rechtvaardigheid. We discussiëren over de vraag hoe we de taart kunnen vergroten en hoe we de stukken kunnen verdelen. Maar dat is een te enge manier van nadenken over economie. Ten onrechte gaat men ervan uit dat het doel van een economie is om het welzijn van de consument te maximaliseren. Maar we zijn niet alleen consumenten; we zijn ook democratische burgers.

Als burgers hebben we belang bij het creëren van een economie die het project van zelfbestuur ondersteunt. Dat betekent

dat economische macht onderworpen moet zijn aan democratische controle. Het vereist ook dat alle mensen in staat zijn om een fatsoenlijke boterham te verdienen onder waardige omstandigheden, inspraak hebben op de werkplek en bij openbare aangelegenheden, en toegang hebben tot een brede maatschappelijke vorming die burgers toerust om te overleggen over het algemeen welzijn.

Bepalen welke economische regelingen het meest geschikt zijn voor zelfbestuur is een zaak waarover getwist kan worden. Vergeleken met de gebruikelijke debatten over hoe het bruto binnenlands product moet worden bevorderd, hoe de werkgelegenheid moet worden vergroot en inflatie moet worden vermeden, hebben argumenten over de maatschappelijke gevolgen van economisch beleid een minder technisch en meer politiek karakter. Ik noem deze bredere, maatschappelijke traditie uit het economisch debat 'de politieke economie van burgerschap'.

Hoewel ze overschaduwde werd in de afgelopen decennia, bepaalde deze burgerlijke traditie in een groot deel van de Amerikaanse geschiedenis de voorwaarden van het publieke debat. Hoewel ze soms werd ingezet ter verdediging van haatdragende doeleinden, inspireerde ze ook radicale, democratische bewegingen die pleitten voor hervorming. Een van de intenties van *Democracy's Discontent*, zowel in de oude als in de nieuwe editie, is het aan de orde stellen van de vraag of de sterke, democratische stroming van onze burgerlijke traditie ons zou kunnen helpen om een alternatief te bedenken voor de neoliberale, technocratische manier van economisch argumenteren die we in onze tijd kennen.

'DE PROBLEMEN DIE FILOSOOF MICHAEL J. SANDEL AANSNIJDT IN ZIJN BOEK ZIJN COMPLEX, MAAR DE BOODSCHAP IS HELDER: DE ELITE MOET OPHOUDEN ZICH VERHEVEN TE VOELEN BOVEN DE REST. WANT SUCGES IS NIET ALTIJD EEN KWESTIE VAN VERDIENSTE.'

- de Volkskrant over Tirannie van verdienste

Het *onbehagen in de democratie* is een compleet herziene editie van het invloedrijke boek van Michael J. Sandel, die nu voor het eerst in Nederland verschijnt. Hij constateerde in de jaren negentig al een diepe ontevredenheid in het democratisch bestel en ongelijkheid tussen rijk en arm.

Een kwart eeuw later heeft Sandel zijn visionaire werk geactualiseerd. Hij laat zien hoe de geglobaliseerde economie een samenleving van winnaars en verliezers creëerde, die de voedingsbodem bleek van de giftige politiek van onze tijd.

MICHAEL J. SANDEL is hoogleraar politieke wetenschappen aan Harvard University. Eerder verscheen zijn boek *Tirannie van verdienste* bij uitgeverij Ten Have.

'ZONDER OP ZIJN HURKEN TE GAAN ZITTEN, ANALYSEERT SANDEL HAARSCHERP DE ENORME KLOVEN IN WESTERSE SAMENLEVINGEN.' - *Trouw*

